

SÁRKÖZI ÉVA

József Attila kritikai kiadás – kiadáskritika

Kutatási beszámoló

A filológia olyan típusú alap kutatás – úgy gondolom –, mint a gravitáció, a maghasadás vagy az elektromágnesesség vizsgálata, tehát a dolgok megismerése és leírása a célja. Akkor van gyakorlati haszna, ha eredményeit a tudományterület más ágai felhasználják (ha – *per exemplum* – energiát termelnek, vagy – esetünkben – értelmezik a költő stílusának, gondolkodásának alakulását). A filo- előtag valamit kedvelő, szerető, valamihez ragaszkodó, a filosz (φίλος) pedig barát. A logosz (λόγος) ebben az összetételben szót jelent, a teológiában használatos 'isteni ige' értelmében. Tehát a filológus a szavak kedvelője, barátja; a filológia pedig e barátság tudománya.

Jelen esetünkben József Attila írott szavaival barátkozunk. (A többes szám nemcsak kutatócsoportunkat jelenti, hiszen az investigáció egymásra épül minden diszciplínában. Newtonnal szólván: „én távolabbra láthattam, de csak azért, mert óriások vállán álltam”.) Célunk tehát az ő szavainak megismerése, pontos leírása, majd elhelyezése térben és időben, azaz összekapcsolásuk vagy éppen elkülönítésük, datálásuk. Ez döntések sorozatát igényli. A filológusnak döntenie kell arról, hogy mi a pontos szöveg, és meg kell indokolnia döntését. Ha több szövegváltozat ismert, dönthet úgy, hogy külön-külön közli mindegyiket, vagy kiválasztja azt, ami legjobban tükrözi a szerzői szándékot, és az ettől eltérő változatokat szövegkritikai jegyzetekben tünteti fel stb. Meg kell határoznia a szöveg keletkezésének idejét és kapcsolatát más szövegekkel, azaz el kell helyeznie az életműben. Kézirat esetén el kell döntenie, hogy közlésre szánta-e a szerző vagy sem. Fel kell tennie azt a kérdést is, hogy miért írta, és ha közlésre szánta, hol akarta megjelentetni az adott művet a szerző. Gyakran nem lehetséges egzakt eredményre jutni, hiszen nem természeti jelenségeket vizsgálunk. Ennek ellenére nem szabad a tudományos módszer lépéseinek betartásától eltekinteni (vizsgálat – hipotézis – modellezés – ellenőrzés – bizonyítás... *s da capo*, ha billeg az argumentáció).

József Attila műveit sokszor kiadták már, sőt több kritikai kiadása is volt. Az 1952–1967 között készült négykötetes első kritikai kiadás – melyet Waldapfel József, Szabolcsi Miklós és Fehér Erzsébet rendezett sajtó alá – megjelenése óta számos új József Attila-mű és -kézirat került elő, eddig nem ismert szövegekkel és szövegváltozatokkal gyarapítva az életművet. Hibák is felfedezhetők az említett sorozatban, s jegyzetapparátusa meglehetősen elavult. Megjegyzem, már ennek az első kritikai kiadásnak is két

* A szerző a K 105.625. sz., *József Attila prózai műveinek (1930–1937) kritikai kiadása* című OTKA/NKFI projekt munkatársa, a szövegek sajtó alá rendezője. Jelen írása egyben válasz Horváth Iván és Vigyikán Villó jelen folyóiratszámában közölt tanulmányaira.

változata volt. Az 1952-ben megjelent első két kötetet, a verseket, 1955-ben javították-bővítették. A versek új kritikai kiadása először 1984-ben készült el Stoll Béla sajtó alá rendezésében, melyet ugyanő 2005-ben javított és bővített. (Tehát a verseknek összesen négy kritikaikiadás-változata készült.)

A cikkek, tanulmányok, vázlatok első kritikai kiadását Szabolcsi Miklós rendezte sajtó alá 1958-ban, ez volt az életműsorozat 3. kötete.¹ Ennek megjelenése után is számos új mű és kézirat került elő, a legnagyobb mennyiségben 1986-ban. Egy hagyatékban bukkant az örökös 214 kéziratlapra, melyet Horváth Iván azonosított József Attila kézírataiként. Ezután kezdődött el az értekező próza új kritikai kiadásának elkészítése, melynek első része, az 1923–1930 közötti írásokat sajtó alá rendező kötet 1995-ben jelent meg Horváth Iván textológiai munkacsoportja (a továbbiakban: HITM) szöveggondozásában, Tverdotá György magyarázó jegyzeteivel.² A HITM az 1930 utáni szövegek gondozását is elvégezte, majd több változatban digitálisan közzétette azt. Először 1999-ben kerültek föl a szövegek egy internetes felületre, ezt 2003-ig még javították,³ majd egy másik felületen tették közzé a javított változatot, amit 2012-ig több fázisban újra javítottak.⁴ Ennek a munkának keletkezéstörténettel, tárgyi jegyzetekkel és szövegmagyarázatokkal, valamint recepciótörténettel való kiegészítésére alakult a mi kutatócsoportunk.⁵

Ha így van, akkor miért nem Horváth Iván és munkacsoportja szerepel sajtó alá rendezőként a kötet impresszumában? Kezdetben az általuk készített szöveggözlésekre támaszkodtunk, de számos olyan kérdés merült fel (részletesen kifejtve lásd a továbbiakban), melyekre csak az eredeti források tanulmányozása adhatott magyarázatot. Amikor kutatócsoportunk észlelte a problémákat, jelezte azokat Horváth Ivánnak és Fuchs Annának. Felkértük az HITM-et a szöveggözlések felülvizsgálatára és a korrekciók, kiegészítések (például részletes kéziratleírás) megtételére, azonban ők ettől elzárkóztak. Arra viszont felhívták a figyelmet, hogy *sajtó alá rendezésüket szerzői jog védi, azon nem változtathatunk*. Ebben a helyzetben felelősen csak egy dolgot tehattünk: *új alapokon előlről kezdtük a sajtó alá rendezést*. Ezért volt szükség a szövegkritikai módszertan átalakítására, és arra, hogy összehasonlító szövegkritikában regisztráljuk az

1 JÓZSEF Attila, *Összes művei: Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, kiad. SZABOLCSI Miklós, József Attila összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958). A továbbiakban: JAÖM3.

2 JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek: 1923–1930: Szövegek*, kiad. HORVÁTH Iván, BARTHA András, HEGEDŰS Orsolya, GOLDEN Dániel, KISS Zsuzsanna és SERÉNY Zsuzsanna, szövegmagy. TVERDOTA György, 2 köt. (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), a továbbiakban: JATC1 1995; TVERDOTA György, *József Attila tanulmányok és cikkek: 1923–1930: Magyarázatok* (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), a továbbiakban: JATC2 1995.

3 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: Gépeskönyv 1.0–2.0 verzió*, főszerk. HORVÁTH Iván, szerk. DEVESCOVI Balázs és GOLDEN Dániel, kiad. BARTA András, tan. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György (Budapest: ELTE BTK, 1999–2003), hozzáférés: 2020.10.24, <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja>. A továbbiakban: JA Gépeskönyv.

4 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: Szövegek, 1930–1937*, 1.0. kiadás, kiad. HORVÁTH Iván, FUCHS Anna, BOGNÁR Péter, BUDA Borbála Sára, DEVESCOVI Balázs és GOLDEN Dániel, prog. KIRÁLY Péter (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2012), hozzáférés: 2020.10.24, <http://textus.elte.hu/ja/>. A továbbiakban: JAHSZK 2012.

5 Kutatási tervünk szerint projektünk a korábbi, K 43.457. sz. OTKA alaputatás folytatása.

eltéréseket az ő közlésüktől. (Ha úgy véltük, hogy szövegközlésük pontos volt, azt is jeleztük.) Az eredeti források alapján készítettük el a szövegközlést, a keletkezési időrendet, állapítottuk meg a szövegegyütteseket – természetesen figyelembe véve a HITM közléseit is, csakúgy, mint a Szabolcsi Miklós készítette kritikai kiadást. Minderről tájékoztattuk Horváth Ivánt, de nem mondtunk le a vele való együttműködés szorgalmazásáról. A későbbiekben számos alkalommal betekinthezt a sajtó alá rendezési folyamatba, és lehetősége volt véleményezni azt.

2018 februárjában a két munkacsoport között többkörös levélváltásra került sor az impresszum kérdésében. Horváth Iván így fogalmazott leveleiben: „kimondom két követelésünket: – A megjelenendő kötet címnegyedében Sárközi Éva neve mellett Fuchs Anna nevét és az enyémet is fel kell tüntetni sajtó alá rendezőként. – Az előszóban el kell mondani, hogy a kettőnk által javasolt kritikai szöveget Sárközi Éva átdolgozta, és ebben a munkában mi nem vettünk részt.”⁶ Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy nagyra becsüljük, és mélységesen elismerjük Horváth Iván és Fuchs Anna József Attila-kutatásban végzett munkáját és érdemeit. Ennek az elismerésnek a jeleként szerepelhetett volna három név sajtó alá rendezőként – vagy kompromisszumként legalább kettő: Horváth Iván mint a korábbi munkacsoport vezetője és én, a későbbi. Álláspontunk szerint Horváth Iván mindkét követelése akceptálható lenne. Külön-külön. A kettő együtt viszont elfogadhatatlan, nonszensz követelés. Az egyik sajtó alá rendező nem vállal felelősséget a végleges szövegért, de a másik vállaljon felelősséget minden korábbi textológiai döntésért? Az érdem és az elismerés közös, de a felelősség egyedül az egyik sajtó alá rendezőt terheli? Munkacsoportunk döntése az volt, hogy Horváth Iván levélben megfogalmazott követelései közül nem az elsőt, hanem a másodikat teljesítjük. A levélváltást Horváth Iván nyilvánosságra kívánta hozni, de ehhez Veres András és Tverdota György nem járult hozzá. (Én hozzájárultam volna, ám engem nem kérdezett meg, pedig az én levelemre reagálva követelésének második pontját feladta volna, amennyiben az első teljesül.) A hozzájárulás hiányában *Horváth Iván egyoldalúan csak a saját leveleit közzétette* az új hálózati szövegkiadása⁷ utószavában.⁸

6 HORVÁTH Iván, „Utószó”, in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: Szövegek, 1930–1937*, 2.0. kiadás, kiad. FUCHS Anna, HORVÁTH Iván és VIGYIKÁN Villő (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2019), hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_afterword.html. A továbbiakban: JAHSZK 2019.

7 JAHSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/. Az átdolgozást Fuchs Anna, az *Utószó* pszichológiai gondolatmenetét pedig Borgos Anna véleményezte. A *Névjegy*en még a következő olvasható: „A kiadás alapja az a 2012-ben nyilvánosságra hozott munkaanyag (József Attila *Összes tanulmánya és cikke. Szövegek, 1930–1937*), amelyet a József Attila *Összes tanulmánya és cikke, 1930–1937* kritikai kiadásán dolgozó kutatócsoport munkatársai számára rendezett sajtó alá Horváth Iván és Fuchs Anna vezetésével Bognár Péter, Buda Borbála Sára, Devescovi Balázs és Golden Dániel; programozta Király Péter. Jelen kiadás számára átdolgozta Vigyikán Villő.”

8 HORVÁTH, „Utószó”.

Kritikai kiadásunk⁹ megjelenése után Horváth Iván úgy határozott, hogy sajtó alá rendezésünk alapján jelentősen módosítja a JAHSZK 2012-t. A módosított szövegeket új internetes felületen tette közzé. Ebben nem látok kivetnivalót, kutatási eredményeinket azért hoztuk nyilvánosságra, hogy hasznosuljanak. Tudományetikai vétség viszont, hogy hálózati szövegkiadása impresszumában¹⁰ nem jelzi – a mi címnegyedünkhöz¹¹ hasonló formában –, hogy felhasználta sajtó alá rendezésünket. További menüpontok is találhatóak kiadása honlapján, ahol erre alkalma lett volna: *Szerzői jogi nyilatkozat*,¹² *Köszönetnyilvánítás*,¹³ *Tárgyi jegyzetek és magyarázatok*,¹⁴ *Módszer*,¹⁵ *Szövegjavítások*.¹⁶ Egyetlen helyen található utalás kiadásunkra, az *Utószóban*: „Az átdolgozás Vigyikán Villő munkája. Örömmel fogadtuk, és, ahol lehetett, hasznosítottuk a JAÖTC szövegjavításait. Az átdolgozó a szöveggéközlést kísérő tanulmányában megindokolja azokat az eseteket, amikor ezt nem tehetjük meg.” A Horváth Iván által jegyzett *Utószó* az egyebekben hosszasan kifejti szerzőjének azt a sérelmét, hogy kritikai kiadásunk sajtó alá rendezőjeként nem szerepel a nevük. Emellett tartalmaz egy példatárat, melyben egyes filológiai döntéseinket bírálja. E példatár különös módon jelentős tartalmi és szövegegyezést mutat az egyedül Vigyikán Villő által jegyzett *Szövegkritikai kérdések József Attila értekező prózájában* című írással.

Horváth Iván *A Hegel – Marx – Freud alapötlete* című tanulmányában¹⁷ így fogalmaz: „Szövegkritikai megfontolásokból elvettem a JAÖTC javaslatát, és a JAHSZK 2012-vel összhangban továbbra is a radikálisabb Marx-bírálatot sorolom az utolsó helyre. Az érveket lásd Vigyikán Villő tanulmányában.¹⁸ [...] Ha szövegtörténeti rekonstrukciónkban Vigyikán Villő és én tévedtünk volna, az bizony ellenérv lenne [...]”¹⁹ Nagy várakozásokkal olvastam hát e munkát, de nem leltem fel benne a Horváth Iván által ígért bizonyítást, sőt maga a problémafelvetés sem fedezhető fel benne egyértelműen.

9 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: Kritikai kiadás*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, kiad. SÁRKÖZI Éva, jegyz., tan. AGÁRDI Péter, BÓKAY Antal, BUDA Attila, N. HORVÁTH Béla, SÁRKÖZI Éva, SIPOS Balázs, SZIGETI Csaba, TÖRÖK Sándor Mátyás, TVERDOTA György és VERES András, 2 köt. (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan, 2018). A továbbiakban: JAÖTC.

10 „Névjegy menüpont”, in JAHSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_name.html.

11 „A szövegközlés a Horváth Iván vezetésével előállított munkaanyag figyelembevételével készült.” JAÖTC, 1:4.

12 „Szerzői jogi nyilatkozat”, in JAHSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_notice.html.

13 „Köszönetnyilvánítás”, in *uo.*, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_dedication.html.

14 „Tárgyi jegyzetek és magyarázatok”, in *uo.*, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_explanation.html.

15 „Módszer”, in *uo.*, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_method.html.

16 „Szövegjavítások”, in *uo.*, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_correction.html.

17 HORVÁTH Iván, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 580–598.

18 VIGYIKÁN Villő, „Szövegkritikai kérdések József Attila értekező prózájában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 630–656.

19 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 580.

E tanulmányban és az új internetes szövegkiadás *Szövegjavítások* menüpontjában más kérdésekben is csupán kijelentéseket és feltételezéseket lehet(ett)²⁰ olvasni meggyőző bizonyítás helyett – számos ellentmondással. Vigyikán Villő szerint „a cikkek és tanulmányok szövegkiadása teljes”.²¹ E kijelentéssel mindenekelett az a probléma, hogy hiányzik belőle a kritikai gondolkodás egyik alapfeltétele: a kétely. Kritikai kiadásunk a fellelt és ismert szövegeket rendezte sajtó alá, nem állítja, hogy teljes lenne, hiszen nem leltünk föl minden kéziratot. Például hiányzik a *Miért nem én* című pamflet,²² oldalak hiányoznak egyes ismert kéziratokból,²³ s az sem kizárt, hogy olyan kéziratok kerülhetnek elő, melyekről eddig semmilyen adatunk nem volt.²⁴ Többek közt azért volt szükség új kritikai kiadásra, mert sok új kézirat került elő.

A *Szövegkritikai kérdések József Attila értekező prózájában* című tanulmány első fejezete: *A JAÖTC bíráló észrevételeinek elhárítása*.²⁵ E szakasz az elhallgatások és csúsztatások iskolapéldája. A JAÖTC bíráló észrevételei közül egyet sem idéz, csak utal rájuk; ahogy idéz, azzal viszont azt sugallja, hogy nem is olyan súlyos az a bírálat: „Bár a JAÖTC a JAHSZK 2012-t »figyelmes és alapos forrásközlés«-nek minősíti, valójában számos szövegközlési hibát, köztük igen súlyosakat is, helyesbíteni kellett. Most azt a néhány esetet mutatom be, ahol feltételezhetően mégis a JAHSZK 2012 járt el helyesen, és ahol az új kiadás a JAÖTC javaslata ellenére az eredeti változatot tartotta meg. A döntést minden esetben indoklom.”²⁶ Ezután táblázatokban egyes szöveghelyeket hasonlít össze, mintha a JAHSZK 2012 szövegközlésével valójában az lett volna a legfőbb problémánk, hogy előfordult benne téves olvasat. Az is megválaszolatlan marad, hogy a szerző miért érzi szükségét annak, hogy elhárítson olyan bírálatot, ami nem őt és munkáját érinti, amihez neki semmi köze nincs.²⁷ Akceptálom, hogy elhárítja magától a kritikai kiadásunkban megfogalmazott bíráló észrevételeimet, *ha* nem rá és munkájára vonatkoznak. Magukat az észrevételeket azonban fenntartom. *A filológiai és textológiai jegyzetek elvei*²⁸ című fejezetben ismerttettem a legfontosabb gyűjteményes kiadásokat. Itt szerepel az idézett „figyelmes és alapos forrásközlés” kitétel. Azonban ellentétben azzal, amit Vigyikán cikke sugall, ez nem dicséret, hanem magyarázat. Magyarázat arra, hogy miért volt szükség kiadásunk számára újra sajtó alá rendezni József Attila értekező prózai szövegeit.

A félreértések elkerülése céljából idézem a teljes jellemzést:

20 Az oldalon pillanatnyilag csak ennyi látható: „A tanulmány csak a folyóiratközlés után lesz olvasható.” Lásd: „Szövegjavítások”, in JAHSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_correction.html.

21 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 630.

22 Ismertetését lásd: JAÖTC, 2:760–767.

23 Lásd például: *Irodalom és szocializmus*, „A magyar proletáirodalom platformtervezete” stb.

24 Erre az 1986-ban előkerült kéziratgyűttesben is volt példa.

25 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 630–631.

26 Uo., 631.

27 Illetve egy válasz kínálkozhat, erre utalnak a fent említett szövegegyezések: a tanulmány szerzője valójában – részben vagy egészben – Horváth Iván. (Szerk. megj.: Ez a vélekedés nem tűnik megalapozottnak.)

28 Lásd: JAÖTC, 1:14–20.

A Horváth Iván vezette munkacsoport hálózati szövegkiadása. (Főszerkesztő Horváth Iván, szerkesztő Fuchs Anna, sajtó alá rendezők Bognár Péter, Buda Borbála Sára, Devescovi Balázs, Golden Dániel, programozó Király Péter.) Publikálatlan kéziratokat is közöl. Figyelmes és alapos forrásközlés, a szövegváltozatok feltüntetésével. Minden egyes kéziratot önállóan közöl. A szövegeket nem datálja, de idősort alkot. Sorrendre vonatkozó indoklást csak ritkán ad. Döntései, feltevései e tekintetben gyakran hibásak. Egyes kéziratok, illetve kéziratok és publikált írások közötti kapcsolatokat nem ismer fel, egyes kéziratokat pedig tévesen kapcsol össze. A közlései alapjául szolgáló kéziratok források leírása hiányos, esetenként pontatlan. Az átírásból és téves olvasatból eredő hiba a főszövegekben csekély, de előfordul, mint ahogy az is, hogy a kéziratok egyes szerzői utasításait nem veszi figyelembe. A kéziratok korábbi változatait feltüntető lábjegyzetekből nehezen követhető a szöveg alakulása. Indokolatlanul sok a sajtó alá rendezői kommentár, melyek gyakran félrevezetőek, más esetben viszont nem kellően informatívak. Redundáns és nem következetes a szövegkritikai apparátus, és itt már gyakoribb a téves olvasat. A sajtó alá rendezői javítások egyes esetekben nem helytállóak, ld. pl. a „*A magyar proletárirodalom platformtervezete*.” „brosúra” szavának „brosura” alakra javítása.²⁹ Nem szerencsés az a megoldás, hogy József Attila saját jegyzeteit a szövegkritikai lábjegyzetek között hozza. Egyrészt mert a szerzői jegyzet így nem a főszöveg részeként jelenik meg, pedig a státusza szerint ahhoz tartozik. Másrészt mert ez a módszer nem teszi lehetővé a jegyzet szövegváltozatainak feltüntetését. Elvei szerint feltünteteti a befejezetlenül törölt szavakat is, mint vélhetően azonnal elvetett, más irányú megfogalmazást, de a szerző által javított elírásokat és elütéseket nem. Esetleges és nem következetes, hogy mit tekint a sajtó alá rendező más irányú próbálkozásnak, és mit feltüntetésre nem érdemes, javított hibának.³⁰

Miért nevezem forrásközlésnek (megjegyzem, ehhez is némi jóindulat kell), és miért nem nevezem kritikai kiadásnak? Azért, mert a gyakorlata az, hogy minden egyes kéziratlapot és/vagy kéziratári palliumot önállóan közöl. Mégpedig a következő módon: lemásolja a kéziratlapon látható betűket. Negligálja, ha a fólió két oldalán látható szövegnek semmi köze egymáshoz, ha a kéziratári palliumban őrzött lapok nem tartoznak össze, ha az összetartozó oldalak külön palliumban találhatóak. De nem következetes ebben sem, egyes esetekben több kéziratot kompilál, *nem jelezve* az összeillesztés pontját (szöveg helyét). Hiányzik a források részletes leírása, keletkezésük körülményeinek, idejének vizsgálata, azok hitelességének, egymáshoz való viszonyának tisztázása. Maga a másolás túlnyomórészt figyelmes és pontos. Textológusi igényességű, de csak másolás, a következő fázis, a szövegkritikai munka elvégzése nélkül. Miért ez a véleményem? A másolók, szedők és a szöveg egyéb reprodukálói hajlamosak mindent úgy lemásolni, ahogy látják, de hajlamosak arra is, hogy a számukra különös, egyéni változatokat banalizálják. Példa az egy kéziratlapon található betűk kritika nélküli lemásolására és egyben banalizálására:

29 A „brosura” alakra javítás banalizálás, ugyanis a „brosúra” a ma broszúra alakban elfogadott szó 1930-as években használatos alakja.

30 JAÖTC, 1:20.

[Somlainénak...]
Somlainénak mondtam,
hogy neki küldök
egy zsák aranyat
–
Kötelező nép-nemzeti
irodalom
–
Őstehetség
–
Kisajátított baloldaliság³¹

A Somlai gyakoribb név, de József Attila valójában Gombainét, öcsödi nevelőanyját emlegeti e verstöredékében.³² Az első három sor és az alatta látható négy – azaz egy verstöredék és egy prózai szöveg (feljegyzés) – nem tekinthető egy műnek. Nincs kétségem afelől, hogyha a másolás után a szövegkritikai munkát is elvégzik, rájönnek erre maguk a HITM munkatársai is.

Az új hálózati szövegkiadás továbbra is ragaszkodik ahhoz, hogy a verstöredéket a tanulmányok és cikkek főszövegében szerepeltesse, de legalább javította a Somlainét Gombainéra.³³ Csak az a különös, hogy a kéziratoldalon szereplő többi szöveget miért nem tünteti fel. Erről lásd kritikai kiadásunk kéziratleírását:

Feljegyzések, verstöredékek, matematikai számítás. Kezdő szavak: „Gombainénak”. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beirt oldal. 211×340 mm-es, vágott szélű, félfamentes, vízjel nélküli papír, 4 részre hajtogatva. Az első negyed feljegyzéseit ld. a főszövegben, ill. a lábjegyzetben. A második negyed felső részén egy matematikai számítás. Alsó részén, fordított szövegirányban, három sorban: „Cserépfalvi Váci u. 10. [/] Vallások története [/] Sarraut”. A harmadik és negyedik negyedben a „Kedveském” kezdetű verstöredék két változata, ld. JAÖM2 1955, 295. p.; JAÖV2 2005, 257. p. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 280. 1953-ban került múzeumi gyűjteménybe, Szántó Judit gyűjtése József Jolán hagyatékából. Állag: restaurált. Palliumcím: *[Kedveském...] – [Verstöredék] – [1930–1934]*³⁴

A pontatlan, hiányos és/vagy téves kéziratleírások és szövegközlések tévútra vezetik az értelmezést. Vegyünk erre egy viszonylag egyszerűen bemutatható esetet.

31 „[Somlainénak]”, in JAHSZK 2012, hozzáférés: 2020.10.24, <http://textus.elte.hu/ja/textus-65.html#d1e20989>.

32 A kézirat régóta ismert, először Szabolcsi Miklós közölte: SZABOLCSI Miklós, „Adalékok József Attila verseihez”, *Irodalomtörténet* 43 (1955): 190–191.

33 „[Gombainénak]”, in JAHSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/109.html.

34 JAÖTC, 2:884–888.

A kézirat jelenlegi³⁵ jelzete: JA 1087/4. A JAHSZK 2012 meglehetősen lakonikus kéziratleírása:³⁶ „A közlés alapja: Kézirat, 2 f. PIM Kézirattár, JA 1087/43, idegen kéz tétel-számozásában: 4. Aláíratlan.” A valóság azonban az, hogy ez a kézirat 1 fólió,³⁷ melynek mind a két oldalán van szöveg.³⁸ Mégpedig két nem összetartozó szöveg. A JAHSZK 2012 a kéziratlap rektóján és verzóján olvasható szövegeket egy fogalmazványnak tekinteti, és folytatólagosan közli [1. Bevezetés, mely borsot tör...] címmel, nem jelezve a formai és tartalmi különbségeket.³⁹ Pedig egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a kéziratlap két oldalán olvasható szövegek nem alkotnak egy művet. Szerkezetük eltér. A [Bevezetés, mely borsot tör] kifejtő jellegű fogalmazvány, folyó szöveg. Formai és tartalmi szempontból is kizárható a két szöveg egy kéziratrá minősítése. A [Bevezetés, mely borsot tör] vízszintesen írva kitölti az A/4-es formátumú lap egyik oldalát, utolsó sorában egy megkezdett mondat olvasható,⁴⁰ mely nyilvánvalóan folytatódik egy következő, jelenleg még lappangó kéziratlapon. [A művészkedés]-t a lap verzójára, a másik oldalhoz képest 90 fokkal elforgatva írta, s nem folytatta a túloldalt megkezdett mondatot.⁴¹ Vázlat, mely oldalközépi gondolatjellel választja el egymástól az egyes pontokat. A JAÖTC 2018 igyekszik pontosan visszaadni a kézirat szövegbeosztását, eljárását a szöveg vázlat jellegével indokolja.⁴² A JAHSZK 2019-es változata – érveink hatására – egy hosszú vonallal és három ponttal elválasztja a két szöveget egymástól, és beilleszt egy lábjegyzetet: „[Innen a levél verzóján.]”⁴³ Az eljárást Vigyikán azzal indokolja: elfogadják, hogy az egyik szöveg nem folytatása a másiknak, de mert „ugyanazon a kéziratton szerepelnek”, szerintük a tinta is ugyanaz, s témájuk rokonságot mutat, ezért „egyben” közlik.⁴⁴ Ez meglehetősen radikális értelmezése a kézirat és a mű fogalmának. Az értelmező olvasó természetesen teljesen más eredményre jut, ha a két szöveget együtt, és másra, ha külön kezeli, s ezek közül az egyik biztosan téves lesz.

Vigyikán cikkének első fejezete 25 olyan szöveghelyet (szót, illetve szintagmát) ismertet, ahol szerinte „a JAHSZK 2012 járt el helyesen”, és „ahol az új kiadás a JAÖTC

35 A Petőfi Irodalmi Múzeum 2012 után átletárolta a József Attila-kéziratok egy részét.

36 A kéziratleírások a HITM valamennyi közlésében csak ennyit tartalmaznak, emellett csak – ha van – a kéziratári katalógus lajstromszámát és a JAÖM3 megjelenési helyét tüntetik fel.

37 Fólió (lap): az egyes iratnak legkisebb fizikai egysége, olyan iratdarab, amelynek két oldala van. A lap latin neve: folium.

38 Úgy tűnik, a HITM kéziratleírói valamiféle terminológiai félreértés miatt a fólió alatt nem lapot, hanem beírt oldalt értenek (többnyire).

39 „[1. Bevezetés, mely borsot tör...]”, in JAHSZK 2012, hozzáférés: 2020.10.24, <http://textus.elte.hu/ja/textus-36.html#d1e12411>.

40 „Márpedig – Marx írja a hegeli jogbölcsletről szóló kritikájának bevezetésében – »a polgári társadalomnak egy osztálya sem játszhatja ezt a szerepet, anélkül hogy magában és a tömegben az enthusiasmus egy mozzanatát ki ne váltaná, egy mozzanatot, amelyben a társadalommal”. Rektó vége.

41 Így kezdődik: „A művészkedés az a tevékenység, amellyel az ember közösséggelennel ösztöneit közösségalkotó szellemiségé formálja.” Verzó eleje.

42 Lásd: JAÖTC, 2:746–754, 840–842.

43 „[1. Bevezetés, mely borsot tör...]”, in JAHSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/98.html.

44 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 651.

javaslata ellenére az eredeti változatot tartotta meg”. A sajtó alá rendezés – mint erre már kitértem – döntések sorozata, hiszen az olvasat nem mindig egyértelmű. Tiszteletben tartom döntésüket, hiszen ők a sajtó alá rendezői ennek a hálózati kiadásnak. S mivel nem tartom magam tévedhetetlennek, érdeklődéssel tanulmányoztam javasla- taikat. Azt vallom, hogy az ember tanul a hibáiból, s én szeretek tanulni. Nézzük első példáját: „Az utólag beszűrt *éppe* elírás: állhat az *épp* és az *éppen* helyett. József Attila nem javította, így csak következtethetünk arra, melyik változat a helyes. A JA 139. jel- zetű kézirat azonos szöveghelye alapján az *éppen* a valószínűbb. A JAÖTC az *épp* mel- lett döntött, ráadásul nem jelezte,⁴⁵ hogy a döntést nem a költő, hanem a sajtó alá ren- dező hozta.”⁴⁶ Tanulságos okfejtés; az alábbiakban kifejtem, miért nem fogadható el.

József Attila fekete ceruzairással beszűrt egy szót a gépiratba. Ez a szó az „épp”, s a második *p*-nek egy kis „farkincája” van. Ez olvasható „éppe”-nek is, de „éppen”-nek sem- miképpen. Úgy ítélt meg, hogy nem „farkinca”, hanem a szó „éppen”-nek indul, de mi- vel *n*-nek nyomát sem látni, és kézírásról lévén szó, elütés nem jöhet szóba, s az elírás is kizárható egy ilyen egyszerű szó esetében, a főszövegben az „épp” szót szerepeltetem, a szövegváltozatokat közlő lábjegyzetben pedig így tüntetem fel: <éppe>.⁴⁷ A jegyzetek el- veinél szerepel, hogy milyen sajtó alá rendezői beavatkozást takar a jel a szó két oldalán: „A szerző által befejezetlenül hagyott szavakat kúpos zárójelek között tüntetjük fel.”⁴⁸

Nézzük második példáját: „A JAÖTC szerint József Attila a kéziraton látható jelö- léssel megváltoztatta a szavak sorrendjét. De az érintett szöveg (önidézet, a *Favágó* cí- mű vers egy részlete) és a jelölés szokatlan alakja ezt valószínűtlenné teszik.”⁴⁹ Az *Iro- dalom és szocializmus* előadásszövegében a gépiratos rész után néhány olyan kéziratoss kiegészítés áll, mely nincs kifejtve, kidolgozva. Olyan típusú feljegyzések, melyeket egy előadó magának ír fel emlékeztetőül, mondandója hatásos és spontán lezárásának segítésére. Itt látható ez a kérdéses szöveghely. József Attila e helyütt egyértelműen a nyomatékosság céljából történő aláhúzással és a két szomszédos szó felcserélésére utaló jellel látta el kéziratát. Azt az érvelést, hogy előadást nem szoktak szócsereére utaló jellel ellátni,⁵⁰ bárki könnyen megcáfolja, aki valaha is írt felolvasásra szánt szöveget.

Nem az új kritikai kiadás írta át tehát a *Favágó* szövegét itt, hanem – a metonímia demonstrálására szócsereivel – maga József Attila.⁵¹ Vigyikán arra nem ad magyaráza- tot, hogy mire szolgál a jel. A Horváth Iván által aláírt magyarázat: „Ha megnézzük a kéziratot, megfogalmazható az a feltevés, hogy a »hull« és a »szárnyas« azért van meg- nyilazva, hogy a költő jelezze a kettő közötti retorikai kapcsolatot. [...] A kettős nyíl sajátos alakja talán azt fejezi ki, hogy a »hull« ige a lefelé, a »szárnyas« melléknév a

45 De, jelezte.

46 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 631.

47 A szöveghelyet lásd: JAÖTC, 1:110, 118. sor, 79. lábjegyzet.

48 JAÖTC, 1:17.

49 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 631.

50 „Kétségtől vannak nyilak a kéziratra rajzolva. Ezeket a sajtó alá rendező nyomdai utasításoknak fogta fel, pedig nem azok.” HORVÁTH, „Utószó”.

51 A szöveghelyet lásd: JAÖTC, 1:118, 285–289. sor, 198. lábjegyzet. A magyarázatot lásd: *uo.*, 104, 217. Az kéziratoldal fakszimiljét lásd: *uo.*, 119.

felfelé haladó mozgást juttatja eszünkbe.”⁵² Bár az érvelés meglehetősen ellentmondásosnak tűnik, de akceptálható lenne, ha a kéziratban lenne két nyíl egymás felé, és két nyíl, melyek közül az egyik felfelé, a másik lefelé mutatna. De nem ez a helyzet. A két szó közötti Z alakú jel két hegye ellentétes irányba mutat, jobbra és balra, vízszintesen.

A Vigyikán által felhozott további szöveghelyek az első kettőhöz hasonlóak, azaz nem egyértelmű az olvasat, a filológusnak döntenie kell egy-egy szó vagy szintagma reprodukálásáról. Vigyikán Villő és/vagy Horváth Iván máshogy döntött, mint én. Szíve (szívük) joga. Az érvelés már más kérdés. Azt, hogy „valószínűleg véletlen”, „szokatlan”, „általában”, „nem jellemző”, nem tekintem releváns bizonyításnak. (Számos esetben még ennyi indoklást sem kapunk, csupán kijelentést, hogy a kéziratban nem ez a szó áll, hanem az.) Ezután *A JAÖTC egyéb szövegközlési hibái* alcím alatt újabb 44 szöveghelyet ismertet, hasonló egyszavas vagy egykarakteres problémákkal és kinyilatkoztatásokkal.⁵³ Majd *Csekély jelentőségű, de nagy számban előforduló típushibák* alcím alatt regisztrál 70 esetet.⁵⁴ $25 + 44 + 70 = 139$. Ezek közül kettőre választottam; ha mindegyikre kitérnék, az több mint három szerzői ívet igényelne. Ettől – terjedelmi korlátok miatt – el kell tekintenem. (Megjegyzem, úgy gondolom, hogy tanulságosabb lett volna, ha Vigyikán is kevesebb kérdést érintett volna, és azokat alaposan kifejtette volna.)

A szövegek sorrendjére és számára vonatkozó eltérések alcímű fejezetre azonban szükséges bővebben reflektálni. Bevezetésül ezzel a kijelentéssel kezdődik: „Mivel a szövegek keletkezésének feltételezett sorrendje a tárgyi jegyzetek készítése közben alakul ki, a JAHSZK 2019 ebben a kérdésben nem a JAHSZK 2012-t, hanem a JAÖTC-t vette alapul.”⁵⁵ A mondat első felének állítása kimeríti a nonszensz fogalmát. Tegyük fel a kérdést, hogy lehetséges-e tárgyi jegyzetet készíteni abban az esetben, ha a szövegközlés hibás. A tárgyi jegyzetek és szövegmagyarázatok szerzői ugyanis munka közben szembesültek a források kollacionálásának hiányosságaival, ami lehetetlenné tette munkájukat. Nem a tárgyi jegyzetek készítőjének, hanem a szöveg sajtó alá rendezőjének a feladata a szövegek datálása és az egyes szövegforrások közti viszony meghatározása. Ehhez ugyanis elengedhetetlen az autopszia, a fizikai jegyek, a kéziratpapír, az íróeszköz, íráskép stb. aprólékos összehasonlítása. Ezt a feladatot a HITM nem végezte el. Ha nem önálló entitásként kezeltek volna minden egyes kéziratlapot, nem fordulhatott volna elő az a szarvashiba, hogy az *Irodalom és szocializmus* előzményei közé harmadikként besorolva szerepeltessenek egy *[A szemléletnek továbbá...]* kezdetű kéziratot. A kézirat ugyanis „a szövegazonosság alapján a JATC1 1995 által *Ihlet és nemzet* címmel közölt szövegegyütteshez tartozik, ld. [17] *[Amikor a művészetről...]* és [19] *[Művészetről szólván...]* [1], 58–59. illetve 74–75. p.”⁵⁶ És ha Vigyikán figyelmesen tanulmányozta volna kri-

52 HORVÁTH, „Utószó”.

53 Lásd: VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 637.

54 Uo., 645–648.

55 Uo., 648.

56 JAÖTC, 1:193–194.

tikai kiadásunkat, nem fordulhatott volna elő, hogy azt állítsa: nem jeleztük, hogy „nem önálló fogalmazvány, hanem a [Művészetről szólván...] [1] utolsó lapjának újraközlése”.⁵⁷

A fejezet bevezetője a továbbiakban arról számol be, hogy mégsem minden esetben tartották magukat a JAÖTC „szövegsorrendjéhez”. Tizenhárom pontban sorolja ezeket az eltéréseket. (Az összes pontra itt nem tudok reagálni, ezeket lásd kötetünk vonatkozó filológiai jegyzeteiben és összehasonlító szövegkritikájában.) Az első pont – különös módon – a fent említett [A szemléletnek továbbá...] kezdetű kéziratot érinti, amiről kijelenti: „Ennek megfelelően a JAHSZK 2019 a korábbi szövegek között sem szerepelteti.”⁵⁸ Csak azt nem értem, hogy ez miben eltérés a JAÖTC-hez képest.

A második pont az *Irodalom és szocializmus* szövegegyütteséhez kapcsolódik. A JAHSZK 2012 közlése szerint a következők tartoznak ide: [...*talmat kézzel-lábbal...*], [*Egyszóval...*], [*A szemléletnek továbbá...*], [...*puszta fikciókhoz...*], [1. *Az irodalom nyelvi...*], [*Amennyiben marxisták...*] [1], [*Amennyiben marxisták...*] [2], [*Amennyiben marxisták...*] [3], *Irodalom és szocializmus*. [1], *Irodalom és szocializmus*. [2]. (Megjegyzem, a *Hegel – Marx – Freud*tól eltekintve sehol sem indokolják, hogy mi alapján tekintenek egy-egy kéziratot valamely szövegegyüttes részének.)

A JAÖTC két oldalas filológiai bevezetőben ismerteti a bonyolult kéziratgyűttest, ily módon:

JA fennmaradt kéziratai között 13 olyan azonosítható, mely az *Irodalom és szocializmus* címmel írt szabadelőadáshoz kapcsolódik. Magának a szabadelőadásnak – azaz annak a szövegnek, melyet JA szóban előadott – egy autográf javított gépirata maradt fenn [...]. Ezen kívül még három olyan gépirat ismert, melynek *Irodalom és szocializmus* a címe, de ezeknek alcímet is adott a szerző: *Művészetbölcseleti alapelemek* [...]. Nagy valószínűséggel az alcímmel nem ellátott *Irodalom és szocializmus* című fogalmazvány után keletkeztek, annak közlésre átdolgozott változatai. Több olyan jellemzőjük van, mely ezt a feltevést megalapozza. [...] Tehát két önálló főváltozat keletkezett, egy előadás és egy tanulmány, melyek szövege jelentősen eltér egymástól. A két főváltozatot a keletkezés időrendjében közöljük: 1) *Irodalom és szocializmus* [Előadás] (JA 363. jelzetű kézirat) 2) *Irodalom és szocializmus – Művészetbölcseleti alapelemek* [Tanulmány] (JA 139. jelzetű kézirat) (szövegváltozat-törredék: JA 1087/43/1.) (nem saját kezű másolat: JA 1087/44.) A két főváltozat keletkezési sorrendjét a szöveg alakulásának vizsgálata alapján állapítottuk meg. Számos olyan szöveghely van, amelyet JA az előadás kéziratában megváltoztatott, és ez a változat tükröződik a tanulmány kéziratában. Fordított eset nem fordul elő, azaz a tanulmány javításait az előadás nem tükrözi. Példák: [...] 7 rövidebb-hosszabb fogalmazványt ismerünk, melyek mindegyike a tanulmányhoz köthető. Ezeket főváltozatuk után, a keletkezés feltételezett sorrendjében közöljük, elősegítve a szöveg alakulásának követését. 1) [*Irodalom:*] (JA 1087/40. jelzetű kézirat) 2) [*Egyszóval annyira*] (JA 157/2. jelzetű kézirat) 3) [*puszta fikciókhoz*] (JA 1087/55. jelzetű kézirat) 4) [*Az irodalom nyelvi*] (JA 1087/45. jelzetű kézirat) 5) [*Miért ilyen*] (JA 1087/45. jelzetű kézirat) 6) [*Amennyiben marxisták*] [1.]

57 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 649.

58 Uo.

(JA 16. jelzetű kézirat) 7) [*Amennyiben marxisták*] [2.] (JA 1087/41. jelzetű kézirat) (szövegváltozat-törödékek: JA 1087/41., JA 1087/42.) (indigómások: JA 1087/43/2; JA 595.)⁵⁹

Vigyikán Villó szemezget eredményeinkből: „A JAHSZK 2019 természetesen az *Irodalom és szocializmus* esetében is tartja magát a JAÖTC szövegsorrendjéhez,⁶⁰ de a kritikai kiadással ellentétben nem egy előadást és egy tanulmányt, hanem két előadást közöl. (Érveiket lásd náluk.)”⁶¹ A mi érveink a következők:

A „Tisztelt Elvtársak!” megszólítás nyomtatásban természetesen magyarázatra szorul, erre szolgál a hozzá fűzött lábjegyzet. Az viszont valószerűtlen, hogy valaki a felolvasásra szánt fogalmazványát ilyen lábjegyzettel lássa el, illetve maga a lábjegyzet sem jellemzője egy szabadelőadás szövegének. A JA 363. jelzetű kéziratban nincs is semmilyen lábjegyzet, míg a JA 139. jelzetűben még 4 további fedezhető fel. Olyan jelzések is láthatók rajta, melyek a szöveg szedésének módjára vonatkoznak. A szerzőségi közlés – „Irta JÓZSEF ATTILA.” – is publikációs szándékra vall. A JA 363. jelzetű kézirat zárata különösen alátámasztja, hogy ez az előszóban előadni kívánt szöveg. A gépiratos rész után néhány olyan kéziratot kiegészítés áll, mely nincs kifejtve, kidolgozva. Olyan típusú feljegyzések, melyeket egy előadó magának ír fel emlékeztetőül, mondandója hatásos és spontán lezárásának segítésére. A JA 139. jelzetű kézirat zárata viszont inkább közlési szándékra utal. Érdemes figyelmet fordítani a két szöveg hossza közötti különbségre is. A hosszabb változat 19, míg a rövidebb 10 oldal. Ha lemérjük, mennyi idő alatt lehet őket előadni, feltűnik, hogy – közepes sebességgel felolvasva – mintegy másfél óra szükséges a hosszabb, míg kb. 45 perc a rövidebb esetén. Ez utóbbi a reálisabbnak tűnő lehetőség az előadás időtartamát illetően.⁶²

[*A materialisták...*] és *A dialektika kérdéséhez* kezdetű, illetve című kéziratokkal kapcsolatosan Vigyikán ismerteti, hogy „[b]ár e fogalmazványok nem eredeti József Attila-szövegek, hanem fordítások, a JAHSZK 2019, eltérően a JAÖTC-től, közli őket”.⁶³ Valóban közlik a tanulmányok és cikkek között, anélkül, hogy jeleznék e szövegek fordítás voltát, eredeti szerzőjét stb. Ezzel az eljárással nem értünk egyet.

Bírálatuk következő pontja [*„A magyar proletáriródlom platformtervezete.”*] szövegegyüttesét érinti, melynek sajtó alá rendezése az egyik legérdekesebb feladat volt számomra. (A recepciótörténet kivételével valamennyi jegyzetét én készítettem el.) A kéziratok az 1986-ban előkerült hagyatékból bukkantak fel, de jóval korábban ismertek voltak. Szabolcsi Miklós is ezekből dolgozott 1958-as kritikai kiadásában.⁶⁴ Két dossziében maradtak fenn, és Szabolcsi a két dossziét két külön kéziratként kezelte. (A PIM

59 A kifejtést lásd JAÖTC, 1:104–105.

60 Ez is elhallgatás és csúsztatás, hiszen közlésükkel nem csupán sorrend-, hanem azonosítási probléma is volt.

61 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 649.

62 JAÖTC, 1:104.

63 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 649.

64 Jegyzete szerint a két dosszié ekkor Révai József tulajdonában volt.

Kézirattárában ma is így őrzik őket.) Az egyik dossziében – melynek kéziratári jelzete JA 1087/49 – kilenc fólió van, a másikban – melynek jelzete JA 1087/48 – hat fólió. Szabolcsi az elsőként felsorolt kilenc fóliót közölte főszöveggént, a másik hat fóliót a jegyzetekben. Tehát van összesen 15 kéziratoldal, melyek valóban mind *A magyar proletárodalom platformtervezete* című vitacikk fogalmazványai. Számos más jellemzőben is megegyeznek, minden oldal gépirat, fekete és piros ceruzairású és fekete tintaírású javításokkal. A gépiratos szöveg kétszínű – fekete-piros – írógépszalag használatával készült. Gépiratos oldalszámozás balra zártan a felső margón. A papírméret és anyag is hasonló vízjel nélküli papír, de nem teljesen azonos. A lapok egy része 208×337 mm-es hártypapír, más részük pár milliméterrel nagyobb, 211×340 mm-es, normál vastagságú írógéppapír. Mindkét dossziében van pontokra tagolt szövegoldal, összesen 12 pont. Az első dossziében található az 1–2. pont, a másodikban a 4–12.-ig. Csupán a hártypapírra írt szöveg van pontokra tagolva, amely első két lapja a 49-es perjelű dossziében van, a többi hat lapja pedig a 48-as perjelűben.

Szabolcsi úgy közölte a szöveget, hogy egy rövid bevezető után (ahol József Attila tisztázza, hogy 12 pontban fogja kifejteni érveit) a szöveg eleje pontokra van tagolva (1–2. pont). Az 1. pont egy bekezdés, aztán következik a 2. pont, s ezután már nincs pontokra tagolás. Szabolcsi észreveszi, hogy a JA 1087/49. jelzetű kéziratgyűttes második fóliója aljának hiányzó végű mondata nem kapcsolódik a harmadik fólió tetejének mondatbefejezéséhez, de nem vonja le azt a következtetést, hogy a lapok külön-külön kéziratához tartoznak. Egy mondattá kapcsolja össze a két össze nem tartozó mondatrészt, így: „A burzsoázia attól kezdve, hogy hatalmát és létformáját a burzsoázia, [!?] oly mértékben hessegette el magától a művészeteknek még a gondolatát is.”⁶⁵ Félrevezető és ellentmondásos a szövegközi szerkesztői kommentár. Egyrészt, mert a jelzést nem a két kéziratlap szöveghatárára helyezi – a „hogy” és a „hatalmát” szó közé –, sem a mondat végére, hanem egy önkényesen kiválasztott helyre. Másrészt, mert a felkiáltójel annak az egyezményes jele, hogy a szöveg így szerepel a forrásban, a kérdőjel viszont bizonytalan olvasatra utal. Szövegváltozatként a jegyzetekben közli a JA 1087/48. jelzetű kéziratot, oly módon, hogy rövid részleteket idéz kommentárokkal a fogalmazványból, minden részlet előtt utalva a főszövegben közölt kézirat oldal- és sorszámaira, mely szöveghelyeknek szerinte a fogalmazvány idézett szövegrészei megfeleltethetők. Az idézetek hiányosak és töredékesek, a szövegtételesek vizsgálatára nem alkalmasak. (A pontokra tagolást azonban elhagyja.)

Úgy tűnik, ha egy kéziratgyűttest egy bizonyos módon már csoportosította egy referenciaszemély, az nagyon erős hatást vált ki, olyannyira, hogy arra készíti az utána jövőket, hogy negligálják kétségeiket és az összetartozást cáfoló bizonyítékokat. Tehát Szabolcsi megkapta a kéziratokat egy bizonyos módon csoportosítva, s úgy is közölte. A PIM Kézirattára is így rendezte őket. És a JAHSZK 2012 közlése is így tesz, Szabolcsi Miklós 1958-as közlését követve egy kéziratnak tekinti a JA 1087/49. jelzetű kéziratgyűttest és egy másiknak a 48. perjelű kéziratot. Pedig valójában két jelentősen különböző szövegváltozatról van szó, ha helyesen csoportosítjuk az oldalakat. Az

elsőben József Attila pontokba szedve fejti ki álláspontját, míg a másodikban nem alkalmazza ezt a tagolást. Az egyik 12 lap (a továbbiakban 1K), a másik 10 lap (a továbbiakban 2K). (Mindkét kézirat töredék, azaz nem került elő összes oldala.) A tartalom is jelentősen megváltozik.

A JAHSZK 2019 hasznosítja a két kézirat rendezésében elért eredményeimet, de a keletkezési sorrendet illetően más véleményen van. Szerinte releváns és épp elegendő érv az, hogy József Attila általában nem rövidít, hanem bővít.⁶⁶ Magam úgy gondolom, hogy nemcsak az autopszia, hanem a kollacionálás is jó mulatság, érdekes felfedezésekre bukkanhatunk, ha vesszük a fáradságot arra, hogy két szöveget sorról sorra, sőt betűről betűre összehasonlítsunk az eltérések megállapítása és értékelése érdekében. Továbbá az sem árt, ha figyelmesen elolvassuk (megértjük) az adott szöveget (lásd például József Attila megjegyzését a helyhiányról), s ha tisztában vagyunk a keletkezés körülményeivel. (Vagy legalább elolvassuk azt, amit mások kiderítettek.) Én mindenesetre így jártam el:

A két változat keletkezési sorrendjét a szöveg alakulásának vizsgálata alapján állapítottuk meg. Számos olyan szöveghely van, amelyet JA az 1K-ban törölt, átírt, és a 2K-ba már ez a javított szöveg került. Fordított eset nem fordul elő, azaz a 2K javításait az 1K nem tükrözi. [...] Egy helyütt helyhiányra hivatkozik JA: „Arra is ki kellene térnem, de nincs helyem,” – ld. 1K: 192–193. sor; 2K: 164. sor. A szövegek összevetése alapján megállapítható, hogy a 2K a későbbi – a közlés céljára lerövidített – szövegváltozat.⁶⁷

Más bizonyítékot is szolgáltatott arra, hogy a rövidebb változat a későbbi. József Attila *A magyar proletáriródalom platformtervezete* című cikkel szállt vitába, amely a *Sarló és Kalapács* című moszkvai magyar nyelvű folyóirat 1931. júniusi számában jelent meg. A kapcsolódó szerkesztői lábjegyzet szerint: „A platformtervezet felett a Moszkvai Proletárirók Szervezete (MAPP) magyar szekciója hivatalos lapjában, a »Sarló és Kalapácsban« 1931. november 7-ig vitát indít. Felhívjuk az összes magyar nyelvű proletár és forradalmi kulturszervezeteket és írókat, továbbá minden érdeklődőt, hogy a vitában vitacikk vagy hozzászólás formájában vegyenek részt. Moszkvai Proletárirók Szervezete magyar csoportjának minden tagja ugyancsak fenntartja jogát a hozzászóláshoz.”⁶⁸ Tamás Aladár visszaemlékezése szerint a költő néhány nap alatt írta meg válaszcikkét, melynek Moszkvába juttatását Fürst Sándor vállalta, aki a „mindenre kiterjedő kritika egyik-másik részletével nem értett egyet. Szó volt eleinte arról, hogy ezeket JA írja át, de mivel az ügy lényegét nem érintették, változatlan maradt. Fürst Sándor rendkívül nagyra értékelte József Attilát, nemcsak magáévá tette válasza leközlötetésének az ügyét, de több alkalommal beszéltünk arról is, hogy József Attilának elégté-

66 „Valószínűleg a rövidebb, tagolatlan változat a korábbi, József Attila ezt bővítette ki, és szedte pontokba. Arra ugyanis rengeteg példánk van, hogy a szerző módosította a rövidebb változatot, majd a hosszabb fogalmazványba a legutolsó állapotot építette be. A fordított irányra alig egy-két esetet tudunk felhozni, ezek többsége ráadásul egyszerű önkorrektív.” VIGYKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 650.

67 JAÖTC, 1:465–466.

68 Uo., 1:478–479.

telt kell szolgáltatni.⁶⁹ Ha számba vesszük az ismert tényeket, logikusan gondolkodva csak arra a következtetésre juthatunk, hogy a rövidebb változat a későbbi. A nyomtatott lapoknak terjedelmi korlátai vannak. József Attila helyhiányra hivatkozik (de csak az egyik, a hosszabb szövegváltozatban). A *Sarló és Kalapács*ban a vita hónapokig eltart, és József Attila írása csak nem jelenik meg. Tudjuk, hogy a költő később átírta a cikkét, hiszen két változatot ismerünk. Célravezető-e vagy ostobaság, ha szerző ez esetben bővít, vagy az segíti a megjelenést, ha rövidít? Úgy vélem, József Attila nem volt ostoba.⁷⁰

Végezetül a *Hegel – Marx – Freud* szövegegyüttesének⁷¹ sajtó alá rendezési folyamatát és az ezzel kapcsolatos állásfoglalásomat ismertetem. A kezdeti szakaszban a HITM által rendelkezésünkre bocsátott munkaanyag alapján dolgoztunk. A *HMF* elemei e szerint a következők:

[A Hegel – Marx – Freud előzményei]: *Medvetánc*, [Kautsky...]

[A Hegel – Marx – Freud első része]: [„Ökonomikus realizmus” helyett...], *Marx szimbolizmus*., [Az élet..., I], [Az élet..., II], [Szép példa...], [Nem szükséges...], [Azt mondtam...], [... egymástól...], [Marx...], [A nőhöz, mint...], *Hegel – Marx – Freud*.

[A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei]: [1. Nem volt olyan könyv...], [1. Forradalom idején...], [Az animizmustól...], [I. Az új század...], [Ekkor azonban elváltak...], [Freudhoz...]

A legtöbb tétel cím nélküli kézirat, melyet a HITM döntése sorolt a szövegegyüttesbe. Miután figyelmesen elolvastam valamennyi József Attila-szöveget, észrevettem, hogy az [„Ökonomikus realizmus” helyett] kézirat az *Uj szocializmust!* című, 1935-ös Hort Dezső-recenzió bevezető bekezdése egy részének szövegváltozata, lásd 12–32. sor: „A »történelmi materializmus« [→] tagadja.”⁷² Olyan nagyfokú a szövegazonosság, hogy a kapcsolat egyértelmű. Ennek ellenére ellenőriztük, hogy más műhöz kapcsolódhat-e, de ez kizárható volt. Felkértük a HITM-et a korrekcióra, amit Fuchs Anna érvényesített is a munkaanyagban. (Áthelyezte a szöveget.) Ezután szűrőpróbaszerűen elkezdtük a források összevetését, a kéziratok autopsziáját, és egyre több azonosítási problémára bukkantunk. S mivel – mint fentebb már jeleztem – a HITM a feladat elvégzését megtagadta, magunknak kellett a szövegekritikai munkát elvégeznünk. A JAHSZK 2019 megoldásai ismeretében, úgy vélem, így jártunk jobban.

A JAÖTC 2018 csoportosítása:

Hegel – Marx – Freud I. [Főváltozat 1.] (A továbbiakban: Fv1), *Hegel – Marx – Freud I.* [Főváltozat 2.] (A továbbiakban: Fv2)

Fogalmazványok, töredékek, melyek szövegszerűen kapcsolódnak a főváltozatokhoz: [Nem szükséges, hogy]: az Fv1 alváltozata, korábbi megfogalmazásának töredéke, a továb-

69 Uo., 1:479–480.

70 A József Attila-írás keletkezéstörténetét lásd: uo., 1:469–483.

71 A továbbiakban: *HMF*.

72 JAÖTC, 2:971.

biakban: Av1. (A 7. pont első változatával),⁷³ [egymástól. Csak ott hatol]: az Fv1 alváltozata, korábbi megfogalmazásának töredéke, a továbbiakban: Av2, [A nőhöz, mint]: az Fv1 147–161. sorának korábbi megfogalmazása, [Az élet azonos]: Fv2 fogalmazvány, [Az élet – elvileg – azonos]: Fv2 fogalmazvány, [Azt mondtam, hogy]: az Fv1 korábbi változata, a 7. pont harmadik megfogalmazása.

A Hegel – Marx – Freudhoz tartalmi szempontból kapcsolódó töredékek: [Az animizmustól], [Az új század új tudománya], [Forradalom idején], [A társadalom alapja biológiai], [A kultúra mint neurózis].⁷⁴

Megállapítottuk, hogy a JAHSZK 2012 tévesen sorolta a HMF szövegegyütteséhez a következőket (az indoklást lásd kerek zárójelben): *Medvetánc* (önálló szöveg), [Nem volt olyan könnyű] (önálló szöveg), [Marx a] (lásd *Természettudomány és marxizmus*), [Ekkor azonban elválasztják] (lásd *A művészet kérdése és a proletárság*), [Freudhoz] (lásd *A művészet kérdése és a proletárság*), [Kautsky] (nem értekező prózai szöveg), [„Ökonomikus realizmus” helyett] (lásd *Uj szocializmust!*), [Szép példa erre a fejlődésre] (lásd *Ázsia lelke*), [Pauler Ákos] (önálló szöveg).

A [Kautsky] kezdetű szöveg nem szerepel kritikai kiadásunkban. Az volt az álláspontom, hogy nem tartozik kötetünk gyűjtőkörébe, nem itt kellene közölnünk, hanem egy olyan kötetben, amely József Attila lapszerkesztői tevékenységét mutatja be. A szövegkritikáját és jegyzeteit azonban elkészítettem, lásd *Melléklet*. (Nem szerepel kritikai kiadásunkban József Attilának a *Független Színpad* című folyóirat egy körkérdésére adott válasza sem. Miután elkészítettük szövegkritikáját, filológiai és tárgyi jegyzeteit, úgy ítéltük meg, hogy nem sorolható be egyértelműen a cikkek, tanulmányok közé.⁷⁵ Műfaja szerint újságírói kérdésre válaszoló nyilatkozat, tartama alapján személyes jellegű önvallomás. Ez utóbbi csoportba sorolható álláspontunk szerint a *Verstan és versírás* is, melyről Vigyikán is hasonló véleményt fogalmaz meg: „A töredék személyes hangvételű, egy gyermekkori élményt dolgoz fel. Önvallomásnak tekinthető, de Szabolcsi Miklós felvetése alapján a címből kiindulva feltételezhetjük, hogy az írás egy nagyobb tanulmány bevezető része lett volna. A JAHSZK 2019 közli.”⁷⁶ Érvelésük azonban csupán egy referenciaszemélyre vonatkozó hivatkozás, így egy feltételezés.)

A HITM jelenlegi álláspontja: „A JAHSZK 2019 a Hegel – Marx – Freud fogalmazványait továbbra is a JAHSZK 2012-ből ismert tematikus csoportokban közli: [A Hegel –

73 József Attila a HMF 7. pontját többször átírta. Első kidolgozása az [egymástól. Csak ott hatol] kezdettel fennmaradt fogalmazványtöredékben (JA 1087/24.), a második a JA 1087/28/1. jelzetű kézirat törölt részében (lásd: *Főváltozat 1.*, 134. lábjegyzet, illetve *Főváltozat 1. Melléklet*); a harmadik változat az [Azt mondtam, hogy] kezdetű, JA 1087/23. jelzetű kéziratban; negyedik, azaz utolsó pedig a JA 1087/28/3. jelzetű kéziratban olvasható. – Vö. JAÖTC 2018, 1224.

74 A HMF-ről részletesebben lásd: JAÖTC, 2:1223–1382; VERES András, „Ötlettől a rekonstrukcióig: Horváth Iván legújabb dolgozatához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 599–621; TVERDOTA György, „Medve tánca és a sas röpte”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 622–629.

75 „Mivel a szerzőség biztos, és a szöveg egyértelműen a cikkek és tanulmányok közé tartozik, a JAHSZK 2019 közli.” VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 651.

76 Uo.

Marx – Freud előzményei], [*A Hegel – Marx – Freud első része*], [*A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei*]. Viszont ezen belül szinte teljesen átveszi a JAÖTC-ben ismertetett keletkezési sorrendet.⁷⁷ A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy megtartották *A Hegel – Marx – Freud előzményei* című kategóriát, melybe három szöveget soroltak: *Medvetánc*, [*Kautsky...*], [*A kultúra mint neurózis*]. Ez utóbbit korábban nem publikálták. A *HMFI* szövegegyüttesét illetően teljesen átvették kritikai kiadásunk gyakorlatát, csak a keletkezési sorrend tekintetében eszközöltek egy változtatást: az [*Azt mondtam, hogy*] kezdetű kéziratot átsorolták az utolsó helyről a második helyre. *A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei* cím alatt közlik a nálunk *A Hegel – Marx – Freud-hoz tartalmi szempontból kapcsolódó töredék* összefoglaló cím alatt szereplő írásokat, az általunk megállapított sorrendben, azzal a különbséggel, hogy [*A kultúra mint neurózis*] kezdetű szöveget nem itt szerepeltetik, hanem a *HMF* előzményei kategóriába sorolták.

A főváltozat tekintetében nem változott az álláspontjuk, továbbra is ragaszkodnak a négy kézirat kompilálásához. Mint fogalmaznak: „a négy forrás szövegét azért közöljük egyetlen főváltozatként, mert a költő föltehetőleg ezt a halmazt akarta visszaküldeni a nyomdába”.⁷⁸ Épp ezt a halmazt? Mi a garancia erre? Úgy járnak el, mintha ők lennének a *Szép Szó* szerkesztői. Mi ezzel a probléma? Nem ők a *Szép Szó* szerkesztői. Nem kapták meg József Attilától a jogot, hogy négy kéziratát egy szöveggé gyúrják össze, s arra sincs mód, hogy ha már megtették, jóváhagyassák a szerzővel ezt a mixet. Az olvasóval szemben is inkorrektül járnak el, ugyanis nem jelzik, hogy mikor váltanak át egyik forrásból a másikba, s magukat a forrásokat sem ismertetik releváns módon.

(A személyes meggyőződéselem az, hogy Horváth Iván – jó filológus lévén – belátta a hibákat, melyeket nem javított ki korábbi közléseiben, s emiatt meglehetősen kellemetlenül érzi magát.⁷⁹ Mentve a menthetőt, csinált új kiadást gyorsan, hasznosítva a JAÖTC-t. S csak a szerzői jogi következményektől tartva nem vette át összes korrekciót, és kötözködik azoknál, melyeket erre a célra alkalmasnak érez. A vita ezen részét ezért terméketlennek tartom. A javaslatom az, hogy vegyenek át nyugodtan minden korrekciót, csak minden esetben jelezzék, hogy a javítás alapja a JAÖTC. Az impresszumban pedig tüntessék fel: „A szövegeket a Sárközi Éva sajtó alá rendezésében készült kritikai kiadás figyelembevételével közöljük”.)

Végezetül csak egy korábbi vitacikkem zárszavát szeretném idézni: „A legfontosabb tanulság azonban az, hogy a tudományos kutatómunkát – a források minél szélesebb körű ismerete mellett – a feltevések és elméletek teszik igazán érdekessé és szórakoztatóvá, a forrásokhoz való kritikus hozzáállás pedig hasznossá.”⁸⁰

77 Uo., 651–652. A probléma valójában ez esetben sem csupán a sorrendi kérdés volt, hiszen a szövegegyüttest érintő súlyos azonosítási hibák történtek.

78 Uo., 652.

79 A 2019-es kiadás a korábbiakat az „Elavult kiadások” menüpontba számúzta. Lásd: JAHRSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_link.html.

80 SÁRKÖZI Éva, „A Hét »Innen-Onnan« rovata szerzőinek azonosíthatósága”, *Magyar Könyvszemle* 129 (2013): 381–388.

MELLÉKLET

Kautsky: [...]

*Kautsky:*¹

„² „A Szociáldemokrta³ Pártprogramm Kritikája” c. híres cikkében⁴ mondja Marx:

„A kapitalista és a kommunista társadalom közé az egyiknek a másikba való forradalmi átalakulás korszaka esik. Ennek felel meg a politikai átmeneti idő, mikor az állam nem lehet egyéb, mint a proletárság forradalmi diktatúrája.”⁵

Ma, az utóbbi évek tapasztalatai alapján ezt a kormányzat kérdésére vonatkozó mondatot⁶ odaváltoztathatjuk, hogy azt mondjuk:

„A tisztán polgárilag és tisztán proletárilag kormányzott demokratikus állam korszaka⁷ közé az egyiknek a másikba való átalakulásának korszaka esik. Megfelel ennek is egy politikai átmeneti korszak, amelynek kormányzata⁸

*K a u t s k y :*⁹

„¹⁰ „A Szociáldemokrta Pártprogramm Kritikája” c. híres cikkében mondja Marx:

„A kapitalista és a kommunista társadalom közé az egyiknek a másikba¹¹ való átalakulásának korszaka esik. Ennek felel meg a politikai átmeneti idő, mikor az állam nem lehet egyéb, mint a proletárság forradalmi diktatúrája.”

Ezt a mondatot ma, az utóbbi évek tapasztalatai alapján odaváltoztathatjuk,¹² hogy azt mondjuk:

„A tisztán polgárilag és tisztán proletárilag kormányzott demokratikus államnak időszaka közé az egyiknek a másikba¹³ való átalakulásának korszaka esik. Ennek felel meg a politikai átmeneti idő, mikor a kormányzat szabályszerűen a koalíciós kormány¹⁴ formáját alkotja.”¹⁵

1 [piros írógépszalaggal gépelve]

2 [piros írógépszalaggal gépelve]

3 [javítatlan elütés]

4 [előbb:] [elütés:] <cikl> [majd: lásd főszöveg]

5 [előbb:] [elütés:] <diktatúráa> [majd: lásd főszöveg]

6 [előbb:] [elütés:] <mondao> [majd: lásd főszöveg]

7 [előbb:] ideje [majd: lásd főszöveg]

8 [a szöveg mondat és sor közben véget ér]

9 [piros írógépszalaggal, ritkítottan gépelve]

10 [piros írógépszalaggal gépelve]

11 [előbb:] [elütés:] <másikv> [majd: lásd főszöveg]

12 [előbb:] [elütés:] <odaváltoztathath> [majd: lásd főszöveg]

13 [előbb:] [elütés:] <másikvav> [majd: lásd főszöveg]

14 [előbb:] kormányzat [majd: lásd főszöveg]

15 [piros írógépszalaggal gépelve]

Népszava, 1919. nov. 20.¹⁶

Aki ismeri a szakszervezetek belső életét, jól tudja, hogy a szakszervezetek vezetői nem ritkán emberfölötti erőlkifetéssel tartották vissza vad sztrájkoktól a munkásokat és mindenkor arratörekedtek, hogy az ipari termeléshez szükséges nyugalmat békés megegyezéssel föntartsák.

Tolsztoj:¹⁷

Az egyházi hit megenged mindent. Fölmenti a rabszolgaságot (erlaubt), – ennek mind Európában, mind Amerikában az egyház volt a védelmezője.

A közlés alapja: kézirat. Magántulajdonban.

Kéziratleírás: cím és szerzőségi jelzés nélküli szöveg. Kezddőszó: „Kautsky:”. Kétszínű – fekete-piros – írógépszalag használatával, egyszeres sorközzel készült gépirat, gépiratos javításokkal, egy helyütt fekete ceruzairású törléssel. 1 fólió, 1 beírt oldal. 207×335 mm-es, vágott szélű, félfamentes, vízjel nélküli hártavékony levélpapír. Állag: ép. Lelőhely: magántulajdonban.

A szövegközlésről: olyan speciális írógéppel és írógépszalaggal készült, mely lehetővé tette a folyamatos gépelés közbeni színváltást. Egyes szövegrészeket piros színnel gépelt a szerző. E kiemeléseket – közlésre szánt szöveg lévén – kurziválássá transzformáltuk. A kézirat három idézetet tartalmaz, az idézetek előtt a forrás megjelölésével. A három részt a gépelő – váltakozva használt – fekete és piros gépiratos szaggatott vonallal elválasztotta egymástól. Az első idézetet félbehagyta, majd megformázva megismételte, ekkor már befejezve. Az idézet elejére és végére helyezett piros gépiratos második idézőjel feltehetően valamifajta tördelési utasítás lehet, talán a szöveg bekeretezését kérő jel. A másik két idézet hasonlóan gondosan megformált szövegeképet mutat. Mindez arra enged következtetni, hogy a gépirat nem egy saját íráshoz készített jegyzet vagy vázlat, hiszen az ilyen típusú feljegyzéseknél az írásképnak nincs jelentősége. A legnagyobb valószínűsége annak van, hogy a szöveg József Attila lapszerkesztői javaslata egy új rovatra a *Szép Szóban*. Számos újságban és folyóiratban – például *Nyugat*, *Népszava* – volt úgynevezett „aktuális idézet rovat”. Ez olyan, a cikkek közé kommentár és rovatfej nélkül elhelyezett rövid idézeteket jelentett, melyek a kor közvéleményét aktuálisan foglalkoztató közéleti kérdésekre „reflektáltak”. Nem tekinthető értekező prózai szövegnek, azaz nem sorolható be tanulmányként, cikként, vagy ezek vázlataként, illetve jegyzetként. Sajátosságai és tartalma alapján József Attila lapszerkesztői tevékenységét demonstrálja. **Szerzőség:** József Attila aláíratlan gépirata. A papír és az írógéphasználat, továbbá a téma és a proveniencia alapján a szerzőség valószínűsíthető.

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Sárközi Éva.

16 [piros írógépszalaggal, ritkítottan gépelve]

17 [piros írógépszalaggal, ritkítottan gépelve]